

Աղթամարի տաճարն իր եզակի ճարտարապետությամբ, բարձրաքանդակ-ներով ու որմնակարներով առանձնահատուկ տեղ է զբաղում ոչ միայն հայ-միական, այլև համաշխարհային ճարտարապետության պատմության մեջ²³։

5. ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԻ-ՇԻՐԱԿԻ ԴՊՐՈՑԸ

Հյուսիսային Հայաստանում (Գուգարք, Շիրակի բարձրավանդակ, Մաղաղ և այլն) ճարտարապետական արվեստի զարգացումը տեղի է ունենում մի փոքր ավելի ուշ, մասամբ X դարի առաջին կեսին, իսկ ավելի մեծ չափով, նույն դարի երկրորդ և հաջորդ դարի առաջին կեսին, սակայն հենց այստեղ է, մանավանդ Անի մայրաքաղաքում, որ միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետությունը ապրում է իր հասունացման և բարձր ծաղկման շրջանը։

Սյունիքի և Վասպուրականի պես սկզբնական շրջանում այստեղ ևս եկեղեցական շենքերի համար հիմք են ծառայում ավանդական տիպերը, իսկ փոքր-ինչ ավելի ուշ դրանցից մեկը՝ գմբեթավոր սրահի տիպը որոշ փոխակերպությամբ առավել տարածում է ստանում և հետագա դարերում դառնում է ամենասիրվածը։

Դրա հետ մեկտեղ հետզհետե կազմավորվում են դարաշրջանի ոճական առանձնահատկությունները։ Եթե X դարի առաջին կեսի եկեղեցական շենքերը դեռ շարունակում են պահպանել արտաքին ձևերի պարզությունը և հարդարանքի միջոցների զուսպ կիրառությունը, ապա X դարի երկրորդ կեսին և հատկապես XI դարի առաջին կեսին դեկորատիվիզմը (առանց հակադրվելու ճարտարապետության առողջ սկզբունքներին), հաղթանակում է ու լայն տարածում ստանում Բագրատունյաց շրջանի ճարտարապետության մեջ։

Որոշակի ուղադրություն է դարձվում եկեղեցական և աշխարհիկ շենքերի ներքին տարածությունների կազմակերպմանը, որպիսի ձգտումը առանձին հուշարձաններում (Անիի մայր տաճար), ստանում է իր փայլուն դրսևորումը։

Շիրակավանքի տաճարը Շիրակի ճարտարապետության առաջնեկն է։ Կառուցվել է Սմբատ Ա Բագրատունու թագավորության տարիներին։ Առավել հարազատորեն (քան այս ժամանակաշրջանի նույնատիպ եկեղեցիները) վերաշրտադրում է VI—VII դարերում ստեղծված գմբեթավոր սրահների (Պտղնի, Արուճ) տիպը, պահպանելով հատակագծի համաչափությունը, հարդարման միջոցների կիրառության սկզբունքը և այլն։ Նորամուծությունը, դեկորատիվ բնույթի եռանկյունի խորշերի առաջացումն է, իսկ պատուհանների պսակների ու պարակալների ավանդական զարդաձևերի հետ մեկտեղ երևան են գալիս նոր մանր և նրբագեղ քանդակներ։

²³ Աղթամարի տաճարը իր պատշաճ տեղն է գտել հայ ճարտարապետության պատմության վերաբերյալ լինդսանտոյ աշխատություններում, իսկ 1960-ական թթ. նրա վերաբերյալ լույս են տեսել երեք ծավալուն ուսումնասիրություններ՝ M. S. Ipširoglu, Die Kirche von Achtlamar, Berlin und Mainz. 1963. S. Der Nersestan, Aghtamar. Church of the Holy Cross, Harvard, 1965. M. A. Орбел, Памятники Армянского зодчества на острове Ахтамар, «Избранные труды», т. I, М., 1968.

Հոռոմոսի վաճճը գտնվում է Անիի մոտ, հիմնադրվել է X դարի առաջին կեսին Աբուս Բադրատունու օրոք, Բյուզանդիայից Հայաստան ապաստանած հայ վանականների կողմից, ու բաղկացած է տարբեր ժամանակներում կառուցված երկու խմբերից: Մի խումբը կազմում են ս. Մինաս և ս. Գեորգ եկեղեցիները, որոնցից առաջինը, դատելով իր հարդարանքի (պատուհանների պսակների) ավանդական ձևերից, վերաբերում է X դարի առաջին կեսին, իսկ երկրորդը կառուցված է Գագիկ Ա Բագրատունու օրոք: Սրանք երկուսն էլ նույնատիպ, վերափոխված գմբեթավոր սրահներ են: Մյուս խումբը՝ տեղադրված բարձունքի վրա, բաղկացած է ս. Հովհաննես եկեղեցուց, իր ժամատնից, հյուրատնից, մահարձաններից (Աշոտ Բագրատունի Ողորմածի), մատուռներից ու խաչքարերից²⁴:

Հոռոմոսի վանքի ուշագրավ հուշարձաններից է ս. Հովհաննես եկեղեցու ժամատունը՝ կառուցված 1038 թ.: Միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետության պատմության մեջ այստեղ առաջին անգամ ականատես ենք լինում ժողովրդական բնակարանի (գլխատան) ձևերի օգտագործման: Հիման վրա շորս սյունանի ժամատան տիպի ստեղծմանը: Արևելքից-արևմուտք ձգված քառանկյունի հատակագծի կենտրոնում կանգնեցված շորս հաստահեղույս սյուները կամարներով միացված են իրար և ներքին բոլոր պատերին կից գտնվող առանձին կանգնած սյուներին, որոնց վրա գլխատան ծածկի սկզբունքով, սակայն փայտի փոխարեն քարակերտ կառուցվածքով, իրականացված է ժամատան ծածկը: Սրահում առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում կենտրոնական շորս սյուների վերևի բազմանիստ ու բոլոր նիստերը զարդային տարբեր հորինվածքներով գեղեցիկ հարդարված մասը՝ երդիկով հանդերձ, որով, ինչպես գլխատնից, լուսավորվում է ժամատունը:

Վանքի խմբերից առանձին, Անի տանող ճանապարհի վրա (հավանական է IX—XI դարերում), կանգնեցված է մի եզակի կառուցվածք՝ հաղթական կամար՝ զույգ գմբեթներով, որի պատճառով Հոռոմոսի վանքը կոչվել է նաև Ղոշավանք:

Սա կամարային բացվածքով ու վերևից հորիզոնական քիվով պսակված մի պատ է, աչ և ձախ անկյուններում մատուռանման ծավալներով:

Շիրակի և Անիի ճարտարապետության հետ սերտորեն կապված էր նաև Գուգարքի ճարտարապետությունը: Այստեղ ևս շինարարությունը հովանավորում էին նույն Բագրատունիները, թերևս նույնն էին նաև Գուգարքի ճարտարապետության գլխավոր զարդը կազմող Սանահնի և Հաղբատի վանքերը կառուցող ճարտարապետներն ու շինարար վարպետների խմբերը:

Սաճաճնի վաճճի տեղում, ըստ ավանդության, Գրիգոր լուսավորիչը կանգնեցրել էր խաչ, որը պաշտամունքի առարկա էր վաղ քրիստոնեական շրջանից: Վանքի հիմնադրումը տեղի է ունեցել X դարի առաջին կեսին, երբ կառուցվել է ս. Աստվածածին եկեղեցին²⁵, Հետագայում 966—972 թթ. Խոս-

²⁴ Տե՛ս Թ. Բուրմանյան, Նյութեր..., հ. I, էջ 298—305:

²⁵ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:

րովանույշ Թագուհու և նրա որդիներ Կյուրիկեի ու Սմբատ Բ-ի ժամանակ կառուցվում է վանքի երկրորդ՝ Ամենափրկիչ եկեղեցին, որն ավելի մեծ չափեր ունի և ինչպես առաջինը, պատկանում է գմբեթավոր սրահների տիպին՝ արևմտյան անկյուններում զույգ ավանդատներով։ Ամենափրկիչ եկեղեցին երևան է բերում նոր՝ դեկորատիվ ոճի հատկանիշներ։ Նրա արևելյան ճակատը մշակված է զույգ կիսասյուների վրա հենվող դեկորատիվ որմնակամարներով, և եկեղեցու բնօրինակ լուսավորող կամարածե պատուհանով։ Վերևում, ճակտոնի գագաթի ուղղակի տակը, ուղղանկյուն մի խորշի մեջ ամփոփված են Կյուրիկե և Սմբատ եղբայրների բարձրաքանդակները՝ եկեղեցու մակետը բռնած։ Գմբեթի թմբուկը զլանած է ու պսակված վեղարածե ծածկով։ Արտաքին նույնպիսի ճարտարապետական ձևերով բնորոշ է նաև ս. Աստվածածին եկեղեցին, սակայն զուրկ արտաքին պատերը հարդարող միջոցներից։

XI դարի սկզբին միմյանց զուգահեռ տեղադրված երկու եկեղեցիների միջև ընկած միջանցքը ծածկվել է որմնամուկթերի վրա հենվող ու իրենց վրա թաղ կրող կամարներով։ Այս շենքը, որ վանքի առաջին աշխարհիկ կառուցվածքն է, ենթադրաբար շինվել է որպես դպրոցի շենք ու Մագիստրոսի ճեմարան անունն է կրում։

Վանքի մյուս աշխարհիկ շենքը՝ գրատունն է, կառուցված 1063 թ. Կյուրիկյան Հրանուշ Թագուհու ժամանակ։ Այն տեղադրված է առանձին՝ երկու եկեղեցիների հյուսիս-արևելյան կողմում։ Քառակուսի հատակագծով շենք է, պսակված չորս ներքին պատերի կենտրոնում տեղադրված հաստահեղուս որմնասյուներին հենվող կամարների վրա նստող երդիկավոր կոնաձև ծածկով։ Ներսի բոլոր պատերի մեջ ձեռագրերի համար խուլ պատուհաններ (խորշեր) են արված։ Հարավային կողմից գրատունը կից է մի սրահ-միջանցք՝ երկու կողմից կամարային բացվածքներով²⁵ ։

Գրատան հարավ-արևելյան անկյունը կից է ս. Գրիգոր եկեղեցուն, որի կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ, սակայն վրան ունի 1061 թ. արձանագրություն։ Սա ներքուստ քառաբսիդ, արտաքուստ զլանածե ծավալով, արտաքին չորս խորշերով ու դեկորատիվ կամարներով հարդարված մի գմբեթավոր կառուցվածք է։

Հաղբատի վանքը նույնպես հիմնադրվել է X դարի կեսերին, Սանահնի վանքից մի քանի կմ հեռավորության վրա։

Վանքի առաջին և գլխավոր եկեղեցին ս. Նշանն է, հիմնադրված Խոսրովանույշ Թագուհու կողմից 966 թ. ու ավարտված իր որդիներ Կյուրիկե Ա-ի և Սմբատ Բ-ի կողմից 991 թ., այսինքն՝ Սանահնի վանքի Ամենափրկիչ եկեղեցու շինարարությունն ավարտելուց հետո²⁶։

Ս. Նշան եկեղեցին նույնատիպ է Սանահնի վանքի եկեղեցիներին։ Այն գմբեթավոր սրահ է, արևմտյան կողմից զույգ ավանդատներով, արտաքին

25 Տե՛ս Օ. Խ. Խալապչյան, Гражданское зодчество Армении, стр. 130—134.

26 Կ. Ղաֆադաբյան, Հաղբատի ճարտարապետական կառույցները և վիճակն արձանագրությունները, Նրևան, 1963։

սպառնալից նույնպիսի զույգ խորշերով։ Պատերը հարթ են ու զուրկ հարդարանքից։ Այդ հանգամանքը, ինչպես և շինանյութը (բազալտ) հաղորդում են եկեղեցուն մի վսեմ պարզություն, բնորոշ VI—VII դարերի հայկական ճարտարապետությանը։

Եկեղեցու հավասարակշռված, մոնումենտալ ու հանդիսավոր ծավալները պսակվում են լայնանիստ գմբեթի գլանաձև թմբուկով ու կոնաձև վեղարով։ Ս. Նշան եկեղեցու արևելյան պատի վերևում, ճակտոնի զազաթի տակ, մի քառանկյունի խորշի մեջ ամփոփված են Կյուրիկե և Սմբատ եղբայրների քարձրաքանդակները՝ եկեղեցու մակեռակով։

Հաղբատի ս. Նշան եկեղեցին

Հաղբատի վանքի գլխավոր եկեղեցուց բացի, նույն ժամանակաշրջանում (ավելի ուշ)՝ նրա արևմտյան կողմից ու առանձնակի, կառուցվել են ս. Գրիգոր և ս. Աստվածածին փոքրաչափ եկեղեցական շենքերը, որոնցից առաջինի կառուցման ժամանակը վկայված է 1005 թվականով։

Անիի մայր տաճարը։ Բագրատունիների արքունական մեծատաղանդ ճարտարապետ Տրդատը, Արգինայի գմբեթավոր սրահի տիպի եկեղեցին կառուցելուց հետո, ձեռնարկեց Անիի մայր տաճարի կառուցումը, որը նրա փայլուն ստեղծագործությունն է և իր մասշտաբով ու ճարտարապետական բարձր արժանիքներով մայրաքաղաքի գլխավոր զարդն էր։ Նրա կառուցումը սկսվել է Սմբատ Բ Բագրատունի թագավորի օրոք՝ 898 թ. և ավարտվել 1001 թ. Գա-

դիկ Ա թագավորի կնոջ՝ Կատրամիդե թագուհու հովանավորությամբ²⁷։ Իր հորինվածքով այն վերարտադրում է դեռևս VII դարում մշակված գմբեթավոր բազիլիկների (Գայանե, Մրեն) տիպը։ Բավականաչափ մեծ դահլիճի կենտրոնում տեղադրված են չորս հզոր փնջավոր մույթեր, գմբեթը պահող սլաքաձև (երկկենտրոն) չորս կամարներով, որոնք Տրդատ մեծանուն ճարտարապետի մուծած կարևոր նորույթներից էին։

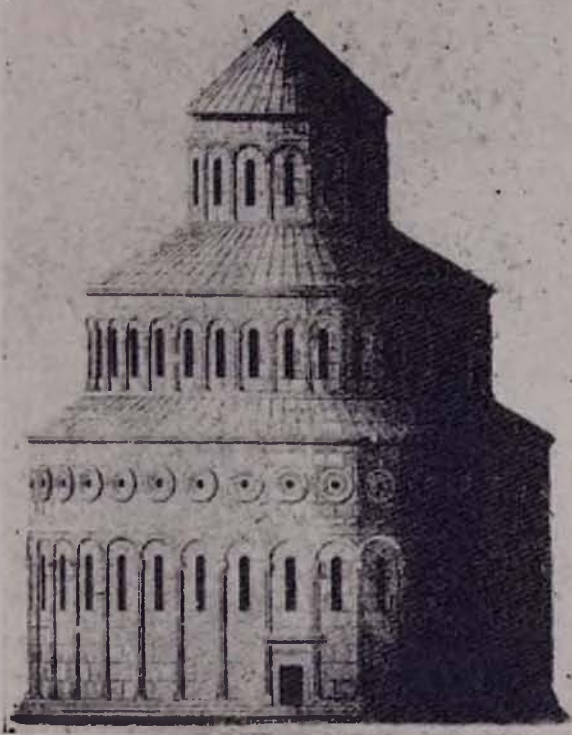
Մայր տաճարում Տրդատ ճարտարապետը մեծ վարպետությամբ ու բացառիկ ուժով է կազմակերպել ներքին տարածությունը, ցուցաբերելով խիստ տրամաբանական ու սկզբունքորեն նոր մոտեցում։ Կենտրոնական նավի չափնության շնորհիվ նախ և առաջ նա կարողացել է հասնել վաղ միջնադարի գմբեթավոր սրահներին (Պտղնի-Արուճ) հատուկ ներքին տարածության միասնականությանը, ապա մի շարք ներդաշնակ միջոցների (փնջավոր մույթեր, սլաքաձև կամարներ, տրամանկարներ) օգտագործմամբ հաղորդել տաճարին վերասլացություն, ներքին դինամիկա։ Եկեղեցական շենքի ներքին տարածության կազմակերպման այս նոր սկզբունքը, ինչպես նշում է Ստրժիգովսկին, որդեգրվում ու լայն կիրառություն է գտնում Եվրոպայում XII—XIV դարերում տարածված գոթական ճարտարապետության մեջ։

Նույն այդ վերասլացության սկզբունքն իր արտահայտությունն է գտել Մայր տաճարի արտաքին ճարտարապետության մեջ բոլոր պատերի պլաստիկական մշակմամբ՝ բարակ սյուների վրա հենվող դեկորատիվ որմնանկարների, խորշերի, գմբեթի թմբուկի ու այն պսակող վեղարի վերաօլացությամբ ու այլ միջոցներով՝ միասնական կապ ստեղծելով ներքին ու արտաքին ճարտարապետության միջև։ Նոր մոտեցման արդյունք են նաև ճակատների հարդարման այլ միջոցները՝ ուղղանկյուն կամարաձև ու կլոր պատուհանների պալլադաները, իրենց նրբակերտ քանդակազարդ շքամուտքերի շեշտված ձևվերով և այլն։ Իր տեղադրությամբ քաղաքի արևելյան մասում (Ախուրյանի ձորեզրից ոչ հեռու), ճարտարապետական ներքին ու արտաքին ձևերի օրգանական կապով վերասլաց կերտվածքով ու ժավալներով Անիի Մայր տաճարը առաջնակարգ նշանակություն է ստանում ոչ միայն Բագրատունյաց մայրաքաղաքի, այլև նույն ժամանակաշրջանի Հայաստանի եկեղեցական ճարտարապետության մեջ, մարմնավորելով դարաշրջանին բնորոշ հիմնական հատկանիշները։

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ զվարթնցաբեր էկեղեցին Անիում Տրդատ ճարտարապետի նախագծով կառուցված երկրորդ եկեղեցին է։ Այն իրականացվել է 1001—1020 թթ. Գագիկ Ա թագավորի օրոք։ Կառարելով պատվիրատուի ցանկությունը, հեղինակն այս տաճարում վերարտադրել է Զվարթնոցի տիպը։ Սակայն Տրդատը չբռնեց Զվարթնոցի տաճարը նույնությամբ պատճենահանողի ուղին, այլ մուծեց իր անհատականը։ Այս տաճարին նա դարաշրջանի ճարտարապետությանը բնորոշ գծեր հաղորդեց, ինչպես ավելի վերասլաց կերտվածքով, նույնպես և հարդարանքի առանձնահատկություններով։

27 Տե՛ս Թ. Թորամանյան, Նյութեր..., հ. I, էջ 176—180, 195—208, 341—344։

հկեղեցու պեղումների ժամանակ գտնվեց Գագիկ Ա-ի արձանը (տաճարի մակերեսը ձեռքին), որն էպոս օգնեց սյա տաճարի վերակազմությանը²⁸, ինչպես և հավաստեց Զվարթնոց տաճարի՝ Թ. Թորամանյանի կատարած վերակազմության իսկությունը:

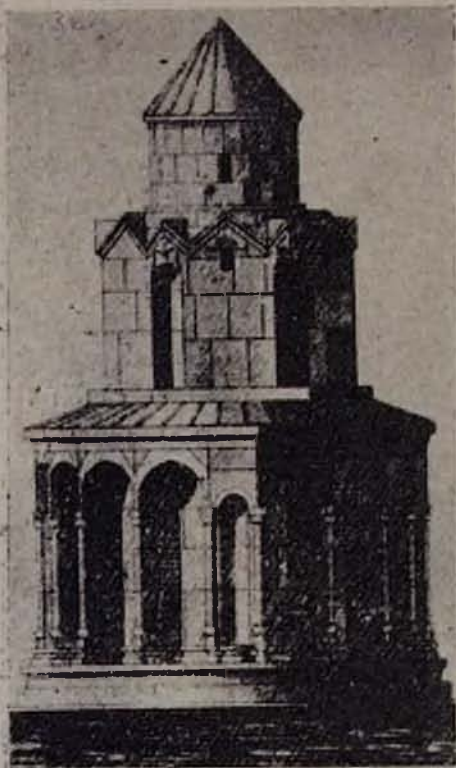
Աճիի զվարթնոցատիւ եկեղեցին

Առաջինը եկեղեցին շահաստանի կենտրոնական մասի եկեղեցիներից է: Կառուցման թիվը ստույգ հայտնի չէ, սակայն վրայի 1031 թ. արձանագրությանը վկայում է, որ Բագրատունյաց շրջանի գործ է²⁹, Սրա հորինվածքը նույնպես ավանդական է, պատկանում է Հոփսիմեի տաճարի տիպին: Խաչածեղ գասավորված շքա աբսիդների և անկյունային շորս խորանների հետ միասին ներգծված են քառանկյունի պարագծի մեջ, գրսից ունենալով զույգ եռանկյունի խորշեր բոլոր ճակատներում: Համաձայն Թ. Թորամանյանի վերակազմության նախագծի, Առաքելոց եկեղեցին պսակված է եղել հինգ գլխ-

28 Թ. Թորամանյան, Նյութեր..., հ. I, էջ 277—281, Կ. Օրբելի, Избр. труды, Ереван, 1963, стр. 114—115, Կ. Մ. Օգանյան, Зодчий Трдат, Ереван, 1951, стр. 59—78.

29 Տճ. Թ. Թորամանյան, Նյութեր..., հատ. I, էջ 63—71, 223—228, Կ. Օրբելի, Избранные труды, стр. 117—118.

բեթներով, ընդ որում կենտրոնականը՝ ավելի խոշոր և բարձրադիր։ Այս հուշարձանը խիստ ավերակ վիճակում է, որպիսի հանգամանքը հնարավորություն չի ընձեռում գաղափար կաղմել արտաքին ճարտարապետության վերաբերյալ։

Անի. Շովիկի եկեղեցին

Փրկչի եկեղեցին կառուցված է 1036 թ. Պահլավունիների տոհմի Աբուղարիբ իշխանի կողմից ու տեղադրված է Շահաստանի արևելյան ծայրամասում³⁰։ Սա, ինչպես և Ապուղամրենց եկեղեցին Անիում պատկանում են բազմաբսիդ տաճարների (Եղվարդի Զորավոր, Իրինդ) տիպին։ Արտաքուստ բազմանիստ պարագծի մեջ ներդրված են ութ կիսաշրջան աբսիդներ, որոնցից արևելյանը շեշտված է իր առավել մեծ չափերով։ Աբսիդների միջև, պատերի առջև կանգնեցված մեկական սյուները միացված են կամարներով, որոնց վրա հենվում է գմբեթի կլոր թմբուկը։

Առաջին հարկի թաղմանիստ ծավալը և նրա վրա բարձրացող գմբեթի կլոր թմբուկը հարդարված են զույգ սյուների վրա հենվող որմնակամարներով, որոնք եկեղեցու արտաքին ճարտարապետությանը հաղորդում են ներ-

³⁰ Տե՛ս Н. А. Орбели, Избранные труды, стр. 127—128.

բին բարեկազմություն: Փրկչի եկեղեցին ներքուստ սվաղված է եղել ու զարդարված որմնանկարներով³¹:

Հովվի եկեղեցին գտնվում է Անիի պարիսպներից դուրս, հյուսիսային արվարձանում: Համաձայն ավանդության կառուցել է մի ծեր հովիվ, որին զատիկի օրը չի հաջողվել մտնել մայրաքաղաքի որևիցե եկեղեցի, այդ պատճառով էլ որոշել է կառուցել իր եկեղեցին: Կառուցման ժամանակը ստույգ հայտնի չէ. համարվում է XI դարի հուշարձան: Սա եզակի եկեղեցական մի շենք է՝ աստղաձև հատակագծով ու եռահարկ (Զվարթնոցի հեռավոր նմանությունամբ) ծավալային հորինվածքով: Հատակագիծն ունի բարդ գծանկար, ուր վեցաթև աստղը ներգծված է արտաքուստ 12 եռանկյունի և 6 կիսաշրջան որմնախորշերով կտրտված եզրագծի մեջ: Երկրորդ հարկը հենվում է ներքին վեց չլակամարների վրա, որոնք միանում են ծածկի կենտրոնում ու ամրացվում փակող քարով³²:

Եռահարկ լուծված ծավալը իր բաժանումներով համաչափ է ու համապատասխան հատակագծային հորինվածքին և եկեղեցուն հաղորդում է քանդակագործական բարեկազմություն և գողտրիկ տեսք:

Մաքսառան շենքը կամ Մանուկի մզկիթը տեղադրված է Աշոտյան պարիսպների արևելյան վերջավորության մոտ, Ախուրյանի ձորեզրին: Հավանաբար կառուցվել է Գագիկ Ա Բագրատունու օրոք (մոտը գտնվում է արձանագրություն այդ անվան հիշատակությամբ): Ելնելով տեղադրությունից, Հ. Օրբելին ենթադրում է, որ շենքը մաքսատուն կամ պահակակետ է եղել և ավելի ուշ՝ 1072 թ. հետո Շադդադյանների կողմից վերածվել է մզկիթի և հյուսիսային անկյանը կցվել է բազմանիստ մինարեն³³:

Հիմնական շենքը երկհարկանի է: Վերին հարկը մի ընդարձակ սյունազարդ դահլիճ է, երկու շարք, երեքական սյուններով, որոնց շնորհիվ դահլիճի տարածությունը բաժանվում է երեք մասի: Դահլիճի երկայնական ու լայնական պատերին, սյուների քայլին համապատասխան կան որմնասյուներ, որոնց վրա նստում են սյուներից ձգված կամարները:

Թեև դահլիճի հարավային պատին կան Ախուրյանի կիրճի կողմը բացվող չորս պատուհաններ, սակայն դահլիճը լուսավորվում էր նաև վերևից. ծածկի մեջ եղած երդիկների միջոցով, որպիսի հանգամանքը նույնպես ապացույց է շենքի աշխարհիկ ծագման:

Խծկունք կամ Խծկունքի հուշարձանախումբը գտնվում է Անիից մոտ 40 կմ դեպի հարավ-արևելք, Տեկոր գետակի անդնդախոր կիրճի ձախ լանջին³⁴: Հինգ եկեղեցիներից բաղկացած ճարտարապետական այս հույակապ համալիրը գեղատեսիլության սկզբունքի կիրառման մի բացառիկ հաջող օրինակ է ոչ

31 Տե՛ս Թ. Թորամանյան, Նյութեր..., հ. I, էջ 277—281:

32 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 338—340:

33 Տե՛ս Н. А. Орбелу, Избранные труды, стр. 107.

34 Տե՛ս Թ. Թորամանյան, Նյութեր..., հատ. I, էջ 310—311:

միայն Բագրատունյաց շրջանի, այլև ողջ միջնադարյան Հայ ճարտարապետության մեջ, իմրի մեջ մտնող եկեղեցիների (բացի ս. Սարգիս եկեղեցուց) կառուցման ժամանակը հայտնի չէ։ Թ. Թորամանյանը, ելնելով ս. Կարապետ եկեղեցու հատակագծի ավանդական ձևերից, գտնում է, որ այն կառուցվել է X դարից առաջ, գուցե և ավելի շուտ։ Մնացածները, անկախ այն բանից, որ հատակագծային ու ծավալա-տարածական հորինվածքով միմյանցից տարբեր են, իրենց ճարտարապետական ընդհանուր հատկանիշներով վերաբերում են Բագրատունյաց շրջանին։

Խծկունք, ընդհանուր տեսք

Ա. Կարապետ եկեղեցին ուղղանկյուն հատակագծով քառախորան կառուցվածք է։ Նրա արևմտյան պատին փորագրված արձանագրության մեջ հիշատակված է Կատրանիդե Թագուհու անունը և 1001 թ., բայց դա կարող է վերաբերել ավելի վաղ կառուցված այս եկեղեցու վերանորոգմանը։

Արտաքուստ բոլորը, ավելի շուտ բազմանիստ (20 նիստերով) ս. Սարգիս եկեղեցին, որը հուշարձանախմբի զարդն է կազմում, հատակագծում քառաբսիղ հորինվածք ունի, աբսիդների միջև տեղավորված ավանդատներով։ Համաձայն Ամմուել Մենցու վկայության, այն կառուցել է տվել Վեստ Աարգիսը՝ 1027 թ.։ Եկեղեցու երկաստիճան ծավալների մշակումը որոշակի աղբյուր ունի Զվարթնոցի Յեսու Նրա հռավոր ազդեցությունն է կրում։ Առաջին հարկի բոլոր նիստերը հարդարված են զույգ սյուների վրա հանգչող որմնակամարներով, իսկ ավելի սլացիկ վերին հարկում, սյուների վրա, որմնակամարների փոխարեն ճակտոններ են արված։

Խժկոնքի ճարտարապետական հուշարձաններից ուշագրավ և ինքնատիպ է նաև առանձնակի կանգնած ս. Ստեփանոս եկեղեցին:

Մարմաշենի վանքումաշեն եկեղեցին

Այս հույակապ անսամբլը, որ հայ ճարտարապետության գոհարներից էր, ցավոք ոչնչացված է այժմ: Հինգ եկեղեցիներից տեղում մնացել է միայն ս. Սարգիս եկեղեցին, այն էլ խիստ խարխված վիճակում:

Մարմաշենի ճարտարապետական համալիրը (լենինական քաղաքից ոչ հեռու) Բազրատունյաց ժամանակաշրջանի լավագույն հուշարձաններից է։ Այն բաղկացած է տարբեր տիպերի շորս եկեղեցիներից, գավթից, մի մատուռից ու խաչարձաններից, բոլորը միասին տեղադրված Ախուրյան գետի ձախափնյա մի հարթության վրա³⁶։ Վանքի գլխավոր եկեղեցու կառուցումը սկսվել է 986 թ., ավարտվել է 1029-ին՝ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու կողմից, որի անունով եկեղեցին նաև Վահրամաշեն է կոչվում։ Սա X դարի համար արդեն կանոնիկ դարձած և իր բոլոր հատկանիշներով վերին աստիճանի կատարյալ գմբեթավոր սրահ է, հարավային արևելյան և հյուսիսային պատերին բավականաչափ խոր ընկած խորշերով։ Դարաշրջանի ճարտարապետական ոճն իր փայլուն մարմնավորումն է գտել այս հուշարձանում։ Նրա բոլոր պատերը պլաստիկորեն մշակված են զույգ որմնասյուների վրա հենվող որմնակամարներով, որոնց ռիթմն ու համաչափությունները յուրաքանչյուր ճակատի կենտրոնական մասում առավել շեշտված են։ Գմբեթի բազմաթիստ թմբուկը, որ պսակվում է հովանոցաձև ծալքավոր վեղարով, մշակված է նույն սկզբունքով, ինչ պատերը։ Ցուրաքանչյուր նիստի երկու անկյունները շեշտված են երեքական որմնասյուներից բաղկացած փնջերով, որոնք հիմք են ծառայում ճակտոնների հյուսիս քիվերի համար։ Ծարտարապետական ներբակերտ մանրամասներով և բարձր վարպետությամբ են ձևավորված եկեղեցու մուտքը և պատուհանները, որմնասյուների խարիսխներն ու խոյակները և այլ մանրամասներ։ Մարմաշենի մեծ եկեղեցին իր ճարտարապետական հարուստ ձևերի միասնությամբ և արտահայտչությամբ անվերապահորեն պիտի համարվի հասուն ու տաղանդավոր (ցավոք անանուն) ճարտարապետի փայլուն ստեղծագործություն և քննվող ժամանակաշրջանի եկեղեցական լավագույն շենքերից մեկը։

Մարմաշենի փոքր եկեղեցին կառուցված է մեծի կողքին՝ հյուսիսից ընդամենը մի քանի մետր հեռավորությամբ։ Պատկանում է նույն տիպին, ինչ մեծը և, հավանական է, կառուցված է եղել նույն ժամանակ։ Այժմ կիսավեր է։

Մարմաշենի երրորդ, չափերով ավելի փոքր եկեղեցին տեղադրված է մեծ եկեղեցու հարավային կողմում. իր ճարտարապետությամբ սա էապես տարբերվում է մնացած երկուսից։ Առանց հարդարանքի գլանաձև թմբուկով դմբեթավոր կառուցվածք է։

1940-ական թվականներին այստեղ կատարված պեղումների շնորհիվ բացվեցին Մարմաշենի չորրորդ եկեղեցու ավերակները։ Սա արտաքուստ կլոր (ավելի շուտ բազմանիստ) ներքուստ քառաքսիդ ու շորս ավանդատներով մի եկեղեցի է եղել, հատակազծով նման իծկոնքի ս. Սարգիս եկեղեցուն և հավանաբար կառուցվել է XI դարի առաջին երեսնամյակում։

Բջնի և Կեչառիսի եկեղեցիները պատմական Մաղաղ գավառում Պահլավունիների ծավալած բեղմնավոր շինարարական գործունեության արգասիքներից են։ X դարի վերջի և XI դարի սկզբին Վասակ Պահլավունին և իր

որդի Գրիգոր Մագիստրոսը կառուցել են Բջնիի ամրոցը և ս. Աստվածածին եկեղեցին (1031), ինչպես և Կեչառիսի (Կեչառուքի) վանքի առաջնեկ՝ ս. Գրիգոր եկեղեցին (1033): Ճարտարապետական հորինվածքով երկուսն էլ պատկանում են դմբեթավոր սրահի տիպին:

Սրանց արտաքին ճարտարապետությունը պարզ է ու վսեմ: Ծակատները զուրկ են հարդարանքի միջոցներից: Նուակյունաձև խորշերը ամփոփված են միայն արևելյան պատերում և ունեն կոնստրուկտիվ, միաժամանակ գեղագիտական նշանակություն՝ լույս ու ստվերով աշխուժացնում են այդ ճակատները:

Ավելի հարուստ է մշակված Կեչառիսի տ. Գրիգոր եկեղեցու հարավային մուտքը, այն իր ձևերով խիստ ընդգծվում է խուլ և անպաճույճ ճակատի վրա:

Բջնիի ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեթը հենվում է գլանաձև թմբուկի վրա ու պսակված է հովանոցաձև մանրածալ վեղարով: Հավանաբար նույնպիսի վեղար է ունեցել նաև Կեչառիսի տ. Գրիգոր եկեղեցու գմբեթը, որից պահպանվել է գլանաձև թմբուկի մի մասը միայն:

Այսպիսով, շուրջ երկու դար տևող արաբական տիրապետության ժանր լուծը թոթափելուց հետո, անկախություն նվաճած ֆեոդալական Հայաստանի, ինչպես կենտրոնական (Բագրատունյաց), այնպես էլ առանձին թագավորությունների (Սյունիքի, Վասպուրականի, Գուգարքի, Կարսի) սահմաններում, երկրի տնտեսական ընդհանուր քարգավաճման հիման վրա, հայկական քաղաքաշինական արվեստն ու ճարտարապետությունը IX—XI դարերում ապրում են նոր ծաղկում և նշանակալից զարգացում: